

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi: Mustafa Şekip Tunç'un Yöntemi ve Katkıları

Philosophy of Religion in the Faculty of Theology of Dârülfünun: The Method and Contributions of Mustafa Şekip Tunç

Hande Nur Bozbuğa^{*}

Öz

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde modern eğitim sistemi ile İslâm bilim geleneğini birleştirmeyi amaçlayan bir yükseköğretim kurumudur. Bu fakülte dinî ve felsefî tartışmaları bilimsel bir zeminde ele almayı hedefleyen bir yaklaşım benimser. Bu makale, Mustafa Şekip Tunç'un (öl. 1958) fakültede verdiği din felsefesi derslerindeki metodolojisini ve katkılarını incelemektedir. Dârülfünun'da din felsefesi dersleri Cumhuriyet döneminden itibaren vardır ve 1926-1933 yılları arasında bu dersi Tunç okutur. Tunç'un bu derslerinde kullanmak için hazırladığı *Felsefe-i Din* adlı eseri, Türkiye'de din felsefesi alanındaki ilk eserdir. *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eseri ise bazı dergilerde yayımlanan makalelerinin derlemesinden oluşan önemli bir çalışmadır. Tunç, dinî konuların ancak felsefî bir zeminde değerlendirilmesi gerektiğini savunur ve kendine özgü bir felsefî metodoloji geliştirir. Bu metodolojisinde Henri Bergson'un (öl. 1941) sezgiciliğinden etkilenen Tunç, rasyonel ve sezgisel bir yöntem geliştirerek din felsefesine önemli bir katkıda bulunur. Tunç'ta akıl ve sezginin uyumu, felsefe ve psikolojinin etkileşimi çerçevesinde gerçekleşir. Dolayısıyla ona göre psikoloji, din felsefesine önemli katkılar sağlayan bir alandır. Onun psikoloji ve felsefe arasında kurduğu bu etkileşim, eserlerinde yer verdiği *dinî şuur*, *dinî duygu*, *tekâmül*, *oluş* ve *hayat hamlesi* gibi kavramlarda somut olarak görülebilir. Tunç, bu kavramlar üzerinden ontoloji ve epistemoloji tartışmalarına katkıda bulunmaktadır. Bu makalede Tunç'un din felsefesindeki metodolojisi, görüşlerinin oluşmasında etkili olan kaynaklar ve din felsefesinde ele aldığı Tanrı'nın varlığının delilleri, ilâhî sıfatlar ve dinî tecrübe gibi konular ana hatlarıyla incelenmektedir. Sonuç olarak Tunç, Cumhuriyet döneminde bir yükseköğretim kurumunda din felsefesi dersleri vermiş ve özgün bir felsefî metodolojiyle bu alana katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, Mustafa Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, Sezgi

Abstract

The Faculty of Theology of Dârülfünun is a higher education institution that combines the modern education system with the Islamic scientific tradition in Republican Turkey. This faculty adopted an approach that addressed religious and philosophical issues on a scientific basis. This article examines the methodology and contributions of Mustafa Şekip Tunç (d. 1958) in the philosophy of religion courses he taught at the faculty. Philosophy of religion courses in Dârülfünun has been available since the Republican period, and Tunç taught this course between 1926 and 1933. Tunç's *Felsefe-i Din*, which he prepared for use in these courses, was the first work in the field of philosophy of religion in Türkiye. His *Bir Din Felsefesine Doğru* is an important work that is a compilation of his articles published in some journals. Tunç argues that religious issues should only be evaluated on a philosophical ground and develops a unique philosophical

* **Sorumlu Yazar:** Hande Nur Bozbuğa (Dr. Öğr. Üyesi), Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Balıkesir, Türkiye. E-posta: hbozbuga@bandirma.edu.tr ORCID: 0000-0003-3927-8088

Atrf: Bozbuğa, Hande Nur, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi: Mustafa Şekip Tunç'un Yöntemi ve Katkıları." *darulfunun ilahiyat* 36, 'Darulfunun İlahiyat' Özel Sayısı (2025): 303–328. <https://doi.org/10.26650/di.2025.36.1.1576374>

methodology. Influenced by Henri Bergson's (d. 1941) intuitionism in his philosophical methodology, Tunç makes an important contribution to the philosophy of religion by developing a rational and intuitive method. In Tunç, the harmony of reason and intuition occurs within the framework of the interaction between philosophy and psychology. Therefore, according to him, psychology is a field that makes important contributions to the philosophy of religion. The interaction he established between psychology and philosophy can be seen concretely in the concepts such as *religious consciousness*, *religious feeling*, *tekâmül* and *élan vital* that he includes in his works. Tunç contributes to the debates on ontology and epistemology through these concepts. In this article, Tunç's methodology in the philosophy of religion, the sources that influenced the formation of his views, and the topics he deals with in his philosophy of religion such as the proofs of God's existence, the relationship between religion and philosophy, divine attributes and religious experience are examined in outline. As a result, Tunç taught the philosophy of religion at a higher education institution during the Republican period and contributed to this field with an original methodology.

Keywords: Philosophy of Religion, Dârülfünun Faculty of Theology, Mustafa Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, Intuition

Extended Summary

Dârülfünun was a higher education institution established and systematised in the Ottoman Empire in the 19th century in the Western style. In this educational institution, the branch where religious courses were taught was first opened in 1900 under the name Ulüm-i Aliye-i Diniyye, and in 1913 the name was changed to Ulüm-i Şer'îyye Branch. However, in 1914, this branch was closed and the madrasas in Istanbul that offered religious education were gathered under a single roof. In this faculty, which was reopened in 1924 under the name the Faculty of Theology, philosophy courses were taught in the Philosophy Department of the Literature Branch. This practice continued until the permanent closure of the Faculty of Theology in 1933.

In 1924, philosophy of religion courses were added to the education program of the Dârülfünun. This was also the first time that the philosophy of religion was taught in an institutionalised educational institution in Türkiye. In the Republican period, philosophy of religion courses were added to the education programme of Dârülfünun in order to discuss religious issues on a philosophical basis. This situation is also important for the Religious Reform Project of this period. Tunç himself took part in this project and included the necessity of religious reform in his works. According to Tunç, religious issues should be discussed a philosophical basis. In Dârülfünun, the Faculty of Theology's philosophy courses were taught at the Faculty of Literature, while the philosophy of religion course was taught at the Faculty of Theology. Mehmet Emin Erişirgil was the first to teach the philosophy of religion at Dârülfünun. Erişirgil taught this course between 1924 and 1926, and Mustafa Şekip Tunç was the instructor of this course after this date. Tunç's contribution to the philosophy of religion was his teaching activities and the works he wrote in this field. His works are among the first examples of publications in the field of philosophy of religion in Türkiye. He wrote his book *Felsefe-i Din* in 1927 to be used in

philosophy of religion classes. In addition, after Tunç's death in 1958, some of his articles in the field of philosophy of religion were brought together and published under the name *Bir Din Felsefesine Doğru* in 1959. The importance of this work is that it is one of the first works in the field of philosophy of religion. This study is based on the analysis of Tunç's works using the textual analysis method and the evaluation of the concepts and discussions in these works.

Some studies have been conducted on Tunç's intellectual personality and his contributions to the scientific field. A work for this study is *Mustafa Şekip Tunç*, prepared by Hayrani Altıntaş in 1989. The others are postgraduate studies on Tunç's views on philosophy and the philosophy of religion. Apart from these, there are many articles and books published on Tunç's views. These studies will also be included in this article.

After studying psychology in Geneva, Tunç taught psychology, spirituality and ethics at the Philosophy Department of the Faculty of Literature of Dârülfünun between 1919 and 1953. He reflected his psychology-based worldview to all branches of science in which he was interested. For example, according to him, the general method of philosophy consists of analyses in the fields of epistemology, psychology, sociology and ethics. Today, philosophy and the working methods and discussions of these are clearly separated from each other. According to Tunç, the discipline of the philosophy of religion is carried out within the framework of the methods of philosophy. With this view, Tunç made moral and psychological evaluations in his philosophy of religion studies.

Henri Bergson's thoughts were influential in shaping the concepts Tunç used in psychology and philosophy and the discussions he included. Bergson's concept of intuition in epistemology and his understanding of evolution in ontology are the basic building blocks of Tunç's philosophy of religion. Therefore, Tunç, as an important follower of Bergson, was an influential figure in the dissemination of Bergson's views in Türkiye. However, he was not a blind follower of Bergson's philosophy and method but, adopted a unique perspective blended with his own worldview and Islamic teachings.

Tunç's adoption of an intuitionist attitude in epistemology does not mean that he advocated irrationality. Tunç attaches importance to rational inferences in the scientific field, but he argues that there are fields of study that cannot be reached by reason, such as spiritual fields, and that these fields can be reached intuitively. Tunç also applied his intuitive methodology to his understanding of ontology. With the Bergsonian influence, he states that all beginnings other than God proceed in a state of becoming, and therefore it is impossible to make a complete definition of the nature of being. His view of evolution, which he expressed as the theory of evolution, was an understanding of existence that was not accepted by some Dârülfünun instructors. Although there were some differences in opinion among these intellectuals, they generally protected Islamic values and teachings against the anti-religious movements of the age. This attitude was the main mission of

Izmirli İsmail Hakkı, Babanzāde Ahmed Naim, Rıza Tevfik Bölükbaşı and many other Dārūfūnun instructors. They determined the axis of many of their discussions in their works within the framework of this mission.

The concept of God is not one of the main discussion concepts of Tunç's philosophy of religion. According to him, since God is a concept belonging to the field of belief, it should be evaluated in the context of belief. Therefore, he argues that God cannot be known by reason. He criticises arguments for the existence of God in the fields of theology and philosophy in terms of being rational activities. In his philosophy of religion, he considers God an object of his psychological and ontological analyses. For example, regarding religious experience, which he evaluated from a psychological perspective, he presented God as an experienced being, and from an ontological perspective, he designated God as an initiator of the evaluation process. As a result, Tunç laid the foundations of the philosophy of religion in Türkiye with his concepts and discussions in the philosophy of religion and made original and innovative contributions to the field.

Giriş

Dârülfünun, 19. yüzyılda Batılı tarzda eğitim veren bir yükseköğretim kurumudur. Çeşitli gerekçelerle pek çok defa açılıp kapanma süreci yaşayan Dârülfünun, 1900 yılında Dârülfünun-i Şâhâne adıyla kalıcı olarak eğitim faaliyetlerine başlar.¹ Bu dönemde ilk defa teolojik ilimlerin okutulduğu şube açılır ve bu şube, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye adını alır.² Dolayısıyla İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kökleri 1900 yılına kadar götürülebilir.³

1913 yılında Dârülfünun'da dinî ilimlerin okutulduğu şube, Ulûm-i Şer'iyeye Şubesi adını alır ve bu şubenin felsefe dersleri Edebiyat Şubesi'nde verilir.⁴ 1914 tarihinde ise Dârülfünun'un dinî eğitim veren kısmı kapatılır.⁵ Ancak 1924'te Tevhîd-i Tedrisat Kanunu ile Dârülfünun'da dinî ilimlerin okutulduğu bölüm, İlahiyat Fakültesi adıyla yeniden açılır.⁶ Dârülfünun'da din felsefesi dersleri ilk defa 1924'ten sonra müfredata dahil edilir. Diğer felsefe grubu dersleri Edebiyat Şubesi'nde okutulmaya devam ederken din felsefesi dersi, İlahiyat Fakültesi'nde verilmektedir. Ancak 1933 yılında üniversite reformuyla İlahiyat Fakültesi'nin tamamı, Edebiyat Fakültesi'nin ise İslâm felsefesi, ahlâk ve metafizik dersleri kaldırılır. Böylece İslâmî ve geleneksel düşüncenin okutulduğu dersler ilga edilir.⁷

Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinde ve Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde din felsefesi eğitiminin mahiyeti daha önce Bayram Dalkılıç tarafından ele alınmıştır.⁸

- 1 Detaylı bilgi için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs", *Belleten* 54/210 (1990), 699-738; Ömer Mahir Alper, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Eğitimi", *İstanbul'un Fethi ve İstanbul Üniversitesi'nin Kuruluşunun 550. Yılı Sempozyumu (24 Aralık 2003)* (İstanbul: y.y., 2004), 141.
- 2 Hidayet Aydar, "Darülfünun İlahiyat Fakültesinden İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 303.
- 3 Bazı kaynaklarda İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin köklerini 1900 yılına dayandıran kaynaklar için bk. Alper, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Eğitimi", 144.
- 4 Aydar, "Darülfünun İlahiyat Fakültesinden İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine", 304.
- 5 Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1927), 37; Osman Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 144.
- 6 Hamit Er, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2005), 70-71.
- 7 Alper, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Eğitimi", 146-147.
- 8 Bayram Dalkılıç, "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 281-292; a.mlf., "Daru'l-fünun İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, (İstanbul: Ada Ofset, 2010), 353-356. Bu konuda hazırlanmış yüksek lisans tezi için bk. Muharrem Buruk, *Mustafa Şekip Tunç'ta Din Felsefesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

Dalkılıç, Dârülfünün'daki bu dersleri tarihsel açıdan genel bir değerlendirmeye tabi tutar. Bu çalışmada ise Türkiye'deki din felsefesi çalışmalarının ilk örneğini sunan Tunç'un bu alana katkısı incelenmektedir.⁹ Tunç, 1919-1953 yılları arasında Dârülfünün Edebiyat Şubesi Felsefe Bölümü'nde rûhiyat, terbiye ve felsefe derslerini okutur.¹⁰ Dârülfünün İlahiyat Fakültesi'nde ise 1926-1933 yılları arasında din felsefesi derslerini verir. Bu bağlamda onun din felsefesi görüşleri ile iç içe geçmiş olan psikolojik tahlillerinin yer aldığı *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eseri bu makale kapsamında incelenmektedir.¹¹

Tunç, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı entelektüelleri arasında belirginleşen ve Batı düşüncesinde etkili olan pozitivist ve materyalist akımlar karşısında eleştirel bir duruş sergiler. Tunç'un bu tutumu, Dârülfünün'da çağdaşı olan Babanzâde Ahmed Naîm (öl. 1934), Mehmet Ali Ayni (öl. 1945), İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946), Yusuf Ziya Yörükân (öl. 1954), Mehmed Şemsettin Günaltay (öl. 1961) ve İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1978) gibi öğretim üyelerinin akademik hedefleriyle benzerdir. Onların ortak noktası, Batı düşüncesinin İslâm öğretisi ile çatışan unsurlarını İslâm düşüncesi ile uyumlu bir biçimde değerlendirme çabalarıdır. Söz konusu entelektüeller, Batı'da ortaya çıkmış düşünce akımlarına eleştirel yaklaşıp da bazı Batılı düşüncelerden metodolojik açıdan faydalanır. Örneğin, Tunç ve Rıza Tevfik Bölükbaşı (öl. 1949) epistemolojide Henri Bergson'un sezgiciliğini takip eder. Bu bağlamda Dârülfünün İlahiyat Fakültesi'ndeki din felsefesi derslerinin temellerini ve içeriğini incelemek, dönemin entelektüel eğilimlerini anlamak açısından önemlidir.

1. Darülfünün İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi Derslerinin Doğuşu

Dârülfünün'da İslam filozofları, ahlâk, tarih-i felsefe, mâ ba'de't-tabîa ve

- 9 Tunç'un felsefî görüşleri hakkında çalışmalar için bk. Hayrani Altıntaş, *Mustafa Şekip Tunç* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989); Yakup Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010); a.mlf., "Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri", *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 19 (2011), 11-51; Mustafa Cem Oğuz, "Mustafa Şekip Tunç ve Türkiye'de Bergsonculuk", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2015), 90-109.
- 10 Süleyman Hayri Bolay, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri: Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri* (Ankara: Nobel, 2015), 4-A/2076-2077.
- 11 Sıdika Albayrak, *Mustafa Şekip Tunç'ta Din Psikolojisi* (Konya: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997); a.mlf., "Mustafa Şekip Tunç'un Bir Din Felsefesine Doğru Eserinde Din Psikolojisi", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* 1/2 (2001), 151-168; M. Kazım Arıcan, "Din, Psikoloji ve Felsefe: Mustafa Şekip Tunç'ta Din Felsefesi Din Psikolojisi İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi* 28 (2006), 127-142; Ümit Horozcu, "Darülfünün İlahiyat Fakültesindeki Psikoloji Çalışmaları: Mustafa Şekip Tunç Örneği", *Darülfünün İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, (İstanbul: Ada Ofset, 2010), 399-403.

içtimâiyât gibi felsefe dersleri Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’nde okutulur. Dârülfünun İlahiyat Fakültesi’nde felsefe derslerinin olması, fakültenin din-felsefe etkileşimini sağlama ve dinî meselelerde aklî tahlillere alan açma amacını yansıtmaktadır. Bu derslerinde Batı felsefesi, İslâm öğretisi ve düşüncesi dikkate alınarak işlenir. Bu derslerin hocaları modern Batı felsefesi ile İslâm düşüncesi arasında bir köprü kurmaya çalışır.¹² Sonuç olarak Batı’nın felsefî gelişmelerinden yararlanmakla birlikte İslâm öğretisi muhafaza edilir.

Cenevre’de psikoloji eğitimi alan Tunç, 1919-1953 yılları arasında Dârülfünun Edebiyat Fakültesi psikoloji kürsüsünde görev yapar¹³ ve burada rûhiyat, felsefe ve terbiye dersleri verir. 1926-1933 yılları arasında ise İlahiyat Fakültesi’nde felsefe-i din olarak bilinen din felsefesi derslerini okutur.¹⁴ 1953’te emekli olana kadar Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’nde çalışır. Bazı kaynaklarda ise Tunç’un 1933’te İlahiyat Fakültesi’nin kapatılması ile birlikte üniversite ile ilişkisinin kesildiği ifade edilmektedir.¹⁵ Ancak kaynaklarda, Tunç’un bu tarihinden sonra da Edebiyat Fakültesi’nde bazı dersleri vermeye devam ettiğine dair bilgiler yer almaktadır.¹⁶ Sonuç olarak Tunç’un Dârülfünun’da uzun bir dönem felsefe ve psikoloji dersleri okuttuğu ifade edilebilir.

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi’nde 1924 yılında eğitim iki ayrı seviyeye ayrılır. İlk seviyede dinî ve felsefî bilimler hakkında giriş dersleri verilir. Bu dersler arasında İslâm felsefesi, felsefe tarihi, sosyoloji, psikoloji ve ahlâk gibi dersler yer alır. İkinci seviye ise, aralarında din felsefesi dersinin de bulunduğu ihtisas dersleridir.¹⁷ Tunç’un 1933 yılına kadar okuttuğu felsefe-i din dersinin müfredata

12 Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar Felsefe-i Ülâ*, nşr. Eşref Hudrî (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911); Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Felsefe Dersleri* (İstanbul: Kader Matbaası, 1330/1911); Babanzâde Ahmed Naim, *Felsefe Dersleri*, haz. Cahid Şenel – M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016).

13 Fırat Mollaer, “Mustafa Şekip Tunç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/382.

14 Mustafa Öcal, “Darul-fünun İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri”, *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* (İstanbul: Ada Ofset, 2010), 189.

15 Metin Ünver – Hüseyin Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte: Türkiye’nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022), 206.

16 Mollaer, “Mustafa Şekip Tunç”, 41/382.

17 Alper, “Dârülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Eğitimi”, 146; Emre Dölen, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Darülfünun’da İlahiyat Öğretimi”, *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* (İstanbul: Ada Ofset, 2010), 122.

ilk dahil edildiği tarihin 1924,¹⁸ 1926¹⁹ ya da 1927²⁰ yılları olduğu yönünde farklı görüşler vardır.

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde din felsefesi dersleri Tunç'tan önce 1924-1926 yılları arasında Mehmet Emin Erişirgil (öl. 1965) tarafından okutulur. Bu dönemde haftada dört saat olarak planlanan bu dersler, Erişirgil'in Maârif Vekaleti Müsteşarlığı görevi nedeniyle Tunç'a verilir ve Tunç tarafından İlahiyat Fakültesi'nin kapatıldığı 1933'e kadar okutulur.²¹ Bazı kaynaklarda Dârülfünun'daki bu dersin 1926'dan itibaren Tunç tarafından okutulduğu ifade edilerek Erişirgil'den bahsedilmez.²² 1928-1929 eğitim öğretim dönemine kadar dört saat olarak yürütülen din felsefesi dersleri, 1929-1930 eğitim döneminden 1933 yılına kadar iki saat olarak planlanır.²³ Türkiye'de din felsefesi dersinin ilk defa 1976 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin müfredatında yer aldığına yönelik bilgiler vardır.²⁴ Bu görüşte Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde verilen din felsefesi eğitimi göz ardı edilir.

Tunç, din felsefesi tartışmalarını epistemoloji, psikoloji ve ahlâk konuları çerçevesinde değerlendirir.²⁵ Tunç, din felsefesinin manevî hayatta dinle ilgili ortaya çıkan meselelerle önem kazandığını düşünür. Ona göre manevî hayatı politika, din, ekonomi ve ahlâk tartışmaları şekillendirir. Yaşadığı dönemde bu alanlarda görülen sıkıntılar dinî konularda pek çok tartışmayı gündeme getirmiştir. O, bu meselelerin dinî ilkeler üzerinden çözülmesini mümkün görmez. Bu nedenle dinî meselelerin felsefî bir zeminde tartışılmasını gerekli görür ki bu zeminin din felsefesi olduğunu düşünür.²⁶ Tunç'un din felsefesini epistemolojik tartışmalar, psikoloji ve ahlâk temelinde ele alması, dinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini

18 Ayni, *Dârülfünun Tarihi*, 94; Er, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", 71.

19 Mehmet Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş* (Ankara: Eskiye, 2012), 20.

20 Öcal, "Darul-fünun İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", 186.

21 M. Cüneyt Kaya, "Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünun Hocası", *Kutadgubilig* 18 (2010), 165; Ayni, *Dârülfünun Tarihi*, 74, 94; Alper, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Eğitimi", 147; Dalkılıç, "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi", 285.

22 Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, 20.

23 Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası: Hoca ve Yazarları* (İstanbul: İslam Medeniyeti Vakfı Yayınları, 1993), 13. Ayrıca bk. Kifayet Dağ, *İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Çalışmaları* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 35-36.

24 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), I.

25 Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası: Hoca ve Yazarları*, 26.

26 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 18.

anlamada değerli bir yaklaşımdır. Ancak dinî meselelerin yalnızca dinî ilkeler üzerinden çözülmesini savunması, eleştiriye açıktır. Yine de Osmanlı düşüncesine katkı sağlama hedefi oldukça önemlidir.

Tunç'un Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde din felsefesi alanına katkısı sadece verdiği derslerle değil, eserleriyle de olmuştur. Tunç, 1925-1933 yılları arasında yirmi beş sayı olarak çıkan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nın yayın kadrosunda yer alır.²⁷ Bu dergide psikoloji ve felsefe alanında çeşitli telif ve çeviri makaleler yayımlar.²⁸ Ayrıca 1921-1923 yılları arasında Mehmet Emin Erişirgil, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Fuad Köprülü (öl. 1966) gibi hocalarla birlikte *Dergâh* dergisini çıkarır. Bu dergide pozitivizm karşıtlığı temel bir misyon olup daha çok Bergson'un görüşlerinin tanıtılması hedeflenir.²⁹ Tunç'un *Dergâh* dergisinde Bergson felsefesine dair birçok makalesi bulunmaktadır.³⁰ O, bu dergilerin bazılarında düşünce dünyasının temel kaynağı olan Bergson felsefesine yöneltilen eleştirileri kritik etmiştir. Örneğin Tunç, Mehmet İzzet'in Bergson'un felsefesini eleştirmesine karşılık, *Hayat* dergisinde Bergson'u müdafaa eden bir yazı yayımlamıştır.³¹

Tunç'un psikoloji ve felsefe alanlarında toplam on bir telif ve on dört tercüme eseri bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli dergilerde 800'den fazla yayını vardır.³² O, din felsefesi ders notlarını *Felsefe-i Din* adıyla 1927 yılında kitap olarak yayımlar.³³ Onun bu kitapta yer verdiği ders notları, 1956-1967 yılları arasında *Din Yolu* dergisinde 17 makale olarak yayımlanır. Tunç'un bu makalelerini bir kitap formatında tekrar yayımlama amacını eşi 1959 yılında *Bir Din Felsefesine Doğru* başlıklı bir kitap

27 Er, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", 77.

28 Bk. Théodule Ribot, "His Dini", çev. Mustafa Şekip Tunç, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1 (1925), 120-141; Emmanuel Leroux, "Fransız Lisansı ile Konuşulan Memleketlerde 1914'den 1925'e Kadar Din Felsefesi", çev. Mustafa Şekip Tunç, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 2/5-6 (1927), 57-77; Théodule Ribot, "Mistik Muhayyile", çev. Mustafa Şekip Tunç, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 4/17 (1930), 1-8.

29 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 552-553.

30 Yakup Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 29.

31 Recep Alpyağılı (der.), *Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler 2* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 607.

32 Tunç'un çalışmalarının tamamı için bk. Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri*, 337-369.

33 Mustafa Şekip Tunç, *Felsefe-i Din* (İstanbul: İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1927). Osmanlıca olan bu eser transliterasyonu için bk.: Fatih Taştan, *Felsefe-i Din* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2022).

ile gerçekleştirir.³⁴ Onun bu çalışması, makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluştuğu için konuların sıralanışında günümüz din felsefesi çalışmalarındaki gibi bir içerikle karşılaşmamaktadır. Bu çalışma din-felsefe ilişkisi, ilâhî sıfatlar, Tanrı'nın varlığının delilleri ve dinî tecrübe konularını tartışır. Ayrıca din felsefesinin muhtevası, ilmî açıklama ile dinî açıklamanın mukayesesi, dinî şuur, dinî şuurun zaman ve mekân telakkisi, dinî fikirlerde materyalizmden idealizme geçiş, Tanrı ve dünya kavramları, dinde düşünce ve muhayyilenin rolleri ve din felsefesinin psikolojik açıdan ele alınması konularını ihtiva etmektedir.

Tunç, Dârülfünun Edebiyat ve İlahiyat fakültelerinde okuttuğu rûhiyat, terbiye ve felsefe dersleri için ders notlarından oluşan *Rûhiyat: Felsefe Dersleri*,³⁵ *Psikolojiye Giriş*³⁶ ve *Psikoloji Dersleri*³⁷ başlıklı eserler telif eder. Tunç'un psikoloji eğitimi onun din felsefesi görüşlerinin şekillenmesinde etkili olur. Din felsefesi ile psikolojiyi uyumlu hale getiren yaklaşımı günümüzde bile yeniliğini ve özgünlüğünü koruyan bir yaklaşımdır. Nitekim günümüzde ihtisaslaşma ile birlikte bilimler birbirinden daha belirgin bir şekilde ayrılmış ve her bilimin kavram ve tartışmaları daha spesifik bir hale gelmiştir. Bu nedenle Tunç'un bu yaklaşımlarının yöntemsel temeli ayrıntılı olarak ele alınmalıdır.

2. Mustafa Şekip Tunç'un Din Felsefesi Yöntemi

Tunç, din felsefesi yaklaşımında Batı'daki çağdaş gelişmeleri İslâm düşüncesiyle ilişkilendiren özgün bir bakış açısı sunar. Onun bu bakış açısı özellikle Bergsonculuk ve psikoloji temelli yaklaşımlar aracılığıyla din-felsefe ilişkisine yeni yorumlar kazandırır. Bu bağlamda onun din felsefesi metodolojisinin özgün yönlerini ve yönteminin kaynaklarını incelemek önem arz etmektedir.

Tunç, din felsefesinin mahiyeti, amacı ve hitap ettiği kitleyi tanımlarken bu alanı, "din meselesini metodlu bir düşünce ve muhakeme ile aydınlığa çıkarmağa, iz'an haddesinden geçirmeğe çalışır. Bilhassa aydınlığa hitap eder"³⁸ ifadesiyle değerlendirir. Ona göre din felsefesi, özellikle aydınların ilgisini çekebilecek ve dinî meselelerin çözümüne katkı sağlayacak dinamik bir disiplindir.³⁹ Tunç'un dinî konuların dinin ilkelerinden değil, felsefî bir açıdan tartışılabileceği görüşü

34 Bayrakdar, *Din Felsefesine Giriş*, 20.

35 Mustafa Şekip Tunç, *Ruhiyat: Felsefe Dersleri* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1926).

36 Mustafa Şekip Tunç, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1949).

37 Mustafa Şekip Tunç, *Psikoloji Dersleri: Terbiye Bakımından* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1950).

38 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, mukaddime.

39 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 12-14.

göz önünde bulundurulduğunda ona göre dinî meselelerin aydınları ilgilendirdiği sonucu çıkarılabilir. O bu düşüncesiyle dinî meselelerin sadece inananlar arasında değil, geniş bir entelektüel çerçevede tartışılmasını gerekli görür. Böylelikle din felsefesini düşünsel bir dinamizmle buluşturarak bu alanı kendi döneminde özgün bir konuma yerleştirmektedir.

Tunç, din felsefesinin ruh ve dinî tecrübe gibi insanın manevî yönünü ilgilendiren konularında psikoloji alanına müracaat etmektedir. Ona göre dinî inanç ve kavramların bireysel algılar üzerindeki etkisi, psikolojik temelde ele alınmalıdır.⁴⁰ Böylelikle o, din felsefesine psikolojik bir boyut kazandırarak bu alanın sadece teoloji ve metafizik ile sınırlandırılmayacağını göstermektedir. Ayrıca dinî deneyimlerin bireysel ve içsel yönlerini anlamaya odaklanmakta, bu sayede dinin öznel ve duygusal boyutlarını bilimsel bir zeminde ele almaktadır.

19. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan materyalist ve pozitivist düşünceler bu yüzyılın sonlarında Beşir Fuad (ö. 1887), Ahmed Mithat (ö. 1912), Bahâ Tevfik (ö. 1914), Tevfik Fikret (ö. 1915), Abdullah Cevdet (ö. 1932) gibi Osmanlı entelektüelleri tarafından benimsenmiştir. Dârülfünun'un özellikle Edebiyat ve İlahiyat fakültelerindeki hocalar, dinleri bütünüyle eleştiren bu görüşlere karşı eleştirel bir yaklaşım benimser. Bu yaklaşım, Batı düşüncesini toptan reddetmek yerine İslâm öğretisiyle çelişen fikirlerin eleştirilmesi ya da onlara cevap verilmesi yoluyla olur. Osmanlı döneminde bu düşünce akımlarına karşı çıkanların takip ettiği Batılı düşüncelerden biri, Bergsonculuktur. Bergsonculuk Türkiye'de 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında etkili olur. Bergson, sezgi yöntemiyle materyalist ve pozitivist düşüncelerin hakikati reddeden tavrına karşı hakikatin ulaşılabilir olduğunu savunur.⁴¹

Tunç'un din felsefesine önemli katkılarından biri, Bergsoncu sezginin epistemolojik önemine dikkat çekerek bilginin oluşumunda yalnızca akıl ve mantığın yeterli olmadığını düşünmesidir. Ona göre Tanrı kavramı gibi metafizik meseleler sadece rasyonel olarak tam anlamıyla kavranamaz. Bu tür konular sezgi ve rasyonalitenin birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak ele alınmasını gerektirir. Dolayısıyla Tunç, rasyonalitenin sınırlarını çizmekle birlikte hakikatin kavranmasında sezginin de düşünce sistematığı içindeki önemine dikkat çeker.⁴²

1919 yılında Bergsoncu düşünceyle tanışan Tunç, sezgi yöntemini dinî meselelere uygular. Tunç'un *Bir Din Felsefesine Doğru*'da psikolojik tahlillerinde yer verdiği

40 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 7.

41 Ali Osman Gündoğan, *Bergson* (İstanbul: Say Yayınları, 2007), 49.

42 Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefî Görüşleri*, 127-128.

dinî duygu ve *dinî şuur* gibi kavramlar, Bergson'un tesirinin bir örneğidir.⁴³ Bergsoncu felsefesinden kendisinden sonra pek çok kişi etkilenir. Örneğin, Hilmi Ziya Ülken (öl. 1974), Türk mistisizmi alanındaki araştırmalarında Tunç'un görüşlerinden yararlandığını ifade eder.⁴⁴ Sonuç olarak Tunç'un sezgici anlayışı, Türk düşüncesinde kendisinden sonra da takip edilmiştir.

Tunç'un felsefî düşüncelerinde yalnızca Bergson ve onun aracılığıyla Batı felsefesi etkili değildir. O, felsefe ile bilim ilişkisi konusunda İslâm düşüncesinden Fârâbî (öl. 339/950), İbn Sînâ (öl. 428/1037), Gazzâlî (öl. 555/1111) ve İbn Rüşd'ün (öl. 595/1198) önemine işaret eder.⁴⁵ Ayrıca Tanrı'nın varlığının ispatlanması konusunda delil-i kevnîyi kelâmcıların bir öğretisi olarak ele alır.⁴⁶ Bu konuda spesifik olarak Gazzâlî'nin ismine yer verir.⁴⁷ Bununla birlikte Tunç, İslâm düşüncesine referansta bulunsa bile *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eseri başta olmak üzere çalışmalarında daha çok Antik Yunan düşüncesinden modern döneme kadar Batı düşüncesinin fikrî gelişimi baskındır.

Tunç, aklın hakikate ulaşmada yetersiz olduğunu savunur. Aynı zamanda tüm bilgiyi tecrübî olarak açıklayan empirist yaklaşımları da eleştirir. Tunç'a göre hakikati tam anlamıyla kavrayabilmek için sezgi zorunlu bir yöntemdir.⁴⁸ Bu bağlamda *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eserinde sezgisel epistemoloji çerçevesinde materyalizm, rasyonalizm, pozitivizm ve mekanizmi eleştirir.⁴⁹ Örneğin, Auguste Comte'un (öl. 1857) üç hal yasası teorisinde insanlık tarihinin teolojik ve metafizik aşamalardan geçerek dinî olguların yerini pozitivizme bıraktığı yönündeki iddialarını eleştirir. Tunç'a göre Comte'un bu iddiasının geçersizliği, dinlerin günümüzde hala var olmasından anlaşılabilir.⁵⁰ Görüldüğü gibi Tunç'un din felsefesindeki görüşleri hem rasyonel hem de sezgisel bir boyut taşımaktadır. Böylelikle o, felsefî ve teolojik meselelerin daha geniş bir çerçevede ele alınmasına imkân tanımaktadır. Ayrıca onun sezgici yaklaşımı her ne kadar Bergson'dan beslense de İslâm düşüncesinde Fârâbî ve İbn Sînâ epistemolojisinde sezgi, bilgi elde etme sürecinde oldukça önemli

43 Tunç'un dinî şuur ve dinî duygu kavramları hakkında görüşü için bk. Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 27-30, 65-68.

44 Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, 2007), 10.

45 Mustafa Şekip Tunç, *Felsefe Dersleri: Ruhîyat* (İstanbul: Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1340/1924), 14

46 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 32-33.

47 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 53.

48 Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefî Görüşleri*, 55.

49 Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefî Görüşleri*, 103.

50 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 21.

bir kaynak olarak görülür.⁵¹ Bu açıdan Tunç, sezgi anlayışında İslâm düşünürlerine referansta bulunmasa da sezgi, İslâm düşüncesinde önemli bir bilgi edinme aracıdır.

Tunç'un *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eserinde epistemolojik ve psikolojik tartışmalar, ontolojik meselelerden daha yoğundur. Tanrı, evren, kötülük-varlık ilişkisi gibi tartışmalar onun din felsefesinde ikinci plandadır. Bu durum, Tunç'un din felsefesinde psikolojik meseleleri ve tahlilleri öne çıkarmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin dinî tecrübe konusuna oldukça geniş bir yer ayırır. Ontolojik tartışmaları büyük oranda, *tekâmül*⁵² kavramıyla ifade ettiği evrim teorisi çerçevesinde ele alır.

Cumhuriyet dönemi inkılaplarını destekleyen bir düşünür olarak Tunç, 1928 yılında Dârülfünun İlahiyat Fakültesi tarafından hazırlanan *Dinde Reform* projesinde yer alır. Bu proje, Türkiye'de millî değerlerle uyumlu bir din anlayışını hedefleyerek din dilinin Türkçe olarak ifade edilmesini ve dinî alanda birtakım reformların yapılmasını gerekli görüyordu.⁵³ Tunç'a göre Türkiye Cumhuriyeti dinle ilgili modern meselelerle ilgilenebilecek kadar yeterlilikte din adamına sahip değildir. O, Cumhuriyet'in gerçekleştirdiği inkılapların yanı sıra dinî hayatın da güncellenmesi gerektiğini savunmaktadır. Tunç'un bu projede yer alması, dönemin ihtiyaçlarına uygun reformları desteklediğini gösterir. Ona göre millî birlik ancak felsefî bir yaklaşımla sağlanabilir.⁵⁴ Bu bağlamda Tunç da dahil olmak üzere bu projede kelâm ve tasavvuf, İslâm'da düşünsel alanın canlanması için yetersiz alanlar olarak görülür. Bu projede din konusunda felsefî mülahazaların önemi ön plana çıkarılır. Ancak Bayram Dalkılıç bu tür bir projenin din felsefesi ile ilişkilendirilmesinin din felsefesinin objektiflik ilkesinden taviz vermesiyle mümkün olabileceğini ve din felsefesinin bu reformların amaçları dışında kaldığını ileri sürerek eleştirel bir görüş geliştirir.⁵⁵ Bu tür reform projelerinin dini bir yandan modernleşme sürecine uyumlu hale getirmeye çalışırken diğer yandan İslâm'ın geleneksel bilgi kaynakları olan kelâm ve tasavvufu ihmal etmesi eleştirilebilir. Bu durum, dinin yalnızca bir modernleşme aracı olarak görülme riskini taşımakta ve dinin ontolojik ve metafizik boyutlarını göz ardı etmektedir. Ayrıca Dalkılıç'ın bu projeye yönelik "objektiflik ilkesinden taviz verilebileceği" eleştirisi, reformların ideolojik bir perspektifle ele

51 Bk. Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, nşr. Albert N. Nader (Beyrut: y.y., 1986), 101-104; İbn Sînâ, *el-Mebde'* ve *'l-me'âd*, nşr. Abdullah Nûrânî (Tahran: İntişârât-ı müessese-i mütâlaât-ı İslâmî, 1363/1943), 116.

52 Mollaer, "Mustafa Şekip Tunç", 382.

53 Hidayet Aydar, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2012), 23, 43, 37.

54 Alpyağıl (der.), *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler* 2, 607.

55 Dalkılıç, "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi", 286-287.

alındığını düşündürmekte, bu da din felsefesinin özerkliğini zedeleyebilecek bir yaklaşım olarak değerlendirilebilmektedir. Tunç'un bu bağlamda bir denge arayışı içinde olup olmadığı ise daha fazla tartışmayı gerektiren bir meseledir.

Tunç, Batılılaşmayı hedefleyen reform çalışmalarında yer almasına rağmen Batılılaşmayı körtü körtüne savunmaz. O, gelenekle kurulan bağın korunmasının önemine dikkat çeker: “Din, sanat ve ahlak gibi ruh ilimlerinin arası olan Doğu yüksek bir medeniyetin yuvasıdır. Batı'nın bugünkü üstünlüğü Hazret-i İsa gibi büyük bir Şark çocuğundan aldığı nurdan dolaydır.”⁵⁶ Bu bağlamda o, Batıyı taklit etmenin özgürlük kavramına engel oluşturacağını dile getirir: “Taklit değil, tekevvün edersek hür olacağız. Canlı ve müessir yaşamazsak madde üzerine müessir olacak kuvveti hiçbir zaman teklif edemeyeceğiz.”⁵⁷ Bu görüşler Tunç'un düşünsel yöntemini şekillendiren temel unsurlar hakkında fikir vermektedir. Ayrıca onun Batılı gelişmeleri takip etmekle birlikte dinî esaslardan taviz vermemeyi savunan bakış açısı, Dârülfünun'da çağdaşı pek çok düşünürle benzerdir. Dolayısıyla Tunç, yaşadığı toplumun dünya görüşüne benzer bir yaklaşımı takip etmektedir.

Tunç'a göre Türkiye'de din üzerine felsefî düşünme ihtiyacı dinî alanda manevî ahengin bozulması sonucunda ortaya çıkar. Bu bağlam o, dinin bir tartışma konusu olarak ortaya çıkışını İslâm düşüncesini iki döneme ayırarak açıklar: saadet devri ve ihtilaf dönemi. İslâm'ın *saadet devri* bilimsel gelişmelerden önceki dönemdir ve ona göre bu dönemde hayatın her alanı din çerçevesinde açıklandığı için dinî tartışmalar yoktur. Dinî tartışmalar Tunç'un *ihtilaf dönemi* olarak adlandırdığı rasyonel faaliyetlerin yoğun olduğu dönemde belirginleşir. Onun dinî tartışmaları ihtilaf dönemi ile başlatması, İslâm'ın erken dönemlerinde itikâdî meselelerde ortaya çıkan tartışmaları ve mezhepleşmeyi göz ardı ettiğini gösterir. Bu durum Tunç'un din felsefesinin felsefesini güncel tartışmalara mahsus kıldığı konusunda ipucu vermektedir. Ayrıca bu tavır, inançla ilgili tartışmaların inanç alanının kendi içerisinde yani teolojik zeminde çözülmesi gerektiği görüşü ile uyumludur.⁵⁸ Dolayısıyla Tunç'un bu yaklaşımından saadet devrindeki dinî tartışmaları teolojinin konusu olarak gördüğü sonucu çıkarılabilir. Onun bu görüşü, din felsefesinin problem alanını kısıtlamaktadır.

Tunç'a göre dinin bir mesele haline gelmesi, dine baskı yapılması ve sınırlandırılmasıyla gerçekleşir. İhtilaf döneminde karşılaşılan bu durum manevî ortamın bozulmasına ve dinin kıymetinin azalmasına yol açar. Tunç, Türkiye'de bu bozulmaların 19. yüzyılın sonlarında materyalist ve pozitivist akımların etkisiyle

56 Mustafa Şekip Tunç, “Sanatın İç Yüzü (Sanat Yazıları)”, *Dergâh* 1/1 (1921), 3-4.

57 Mustafa Şekip Tunç, “Hakiki Hürriyet (İhtimaiyat, Siyaset ve Ekoller)”, *Dergâh* 1/3 (1921), 9.

58 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 59.

ortaya çıktığına dikkat çeker. Ona göre Türkiye’de bu bozulma karşısında iki farklı tutum gelişir. Bir kesim durumu olduğu gibi kabul ederek tartışmalara dahil olmaz, diğer bir kesim ise bu meseleleri ele alarak çözüm arayışına girer. Tunç, ikinci tutumu benimseyerek çözüm aranmasının gerekli olduğunu savunur. Ancak çözüm arayışının objektif bir perspektifle yapılması gerektiğini ve bunun yalnızca din felsefesi disipliniyle mümkün olabileceğini ifade eder.⁵⁹ Onun Türkiye’de din üzerine felsefî düşünme ihtiyacını manevî ahengin bozulması ve dinî eleştirilerin artmasıyla ilişkilendirmesi, dönemin modernleşme ve sekülerleşme süreçleriyle uyumlu bir analizdir. Ancak Tunç’un çözüm arayışında yalnızca din felsefesi disiplinine vurgu yapması, disiplinlerarası bir yaklaşımın gerekliliğini göz ardı ediyor gibi görünebilir. Bu bağlamda Tunç’un analizleri değerli olmakla birlikte çok boyutlu bir perspektifin eksikliği açısından eleştirilebilir.

Sonuç olarak Tunç, din felsefesinde yöntem açısından rasyonalitenin yanında sezgiyi öne çıkaran epistemoloji anlayışı ile yaşadığı dönemdeki din eksenli tartışmaları takip eder ve bu konuda eleştirel bir tavır takınarak dine karşı çıkan Batı kaynaklı düşünce akımlarına mesafeli durur. Bununla birlikte İslâm’ın manevî yönünü felsefî açıdan tartışmaya imkân veren Batılı filozoflardan Bergson’un psikoloji ve felsefesini, fikirlerinin merkezine yerleştirir. Bergson’un görüşlerini; Tunç’un sezgisel epistemolojisinde, tekâmüle dayanan ontolojisinde, dinî şuur ve duygu ile harmanlanmış ahlâkî görüşlerinde ve bireysel din anlayışının önemli bir unsuru olan dinî tecrübe anlayışında görmek mümkündür.

3. Tunç’un Din Felsefesine Katkıları

3.1. Din ve Felsefe İlişkisi

Aydınlanma döneminde temelleri atılan rasyonalist bakış açısı, 19. yüzyılda pozitivist analizlerle desteklenir, 20. yüzyılın başlarında ise mantıkçı pozitivismle devam eder. Bu yaklaşımlar çerçevesinde, bilimin konusu yalnızca deney ve gözlemle açıklanabilecek unsurlarla sınırlandırılır. Din ve metafizik bilimsel gelişmelerin dışına çıkarılır.⁶⁰ Tunç din, bilim ve felsefenin kendi sınırlarında kalması gerektiğini savunması bakımından pozitivist yaklaşımlarla benzer bir görüşü savunur.⁶¹ Ancak Tunç’un bu ayrım ve sınırlamayla amacı, pozitivist düşünceden farklıdır. Tunç’un bu konudaki yaklaşımı, Ludwig Wittgenstein’in (öl. 1951) *Philosophical Investigation* adlı eserindeki “dil oyunu” metaforu ile ilişkilendirilebilir. Wittgenstein, mantıkçı pozitivistlerin doğrulanabilirlik ilkesine uymadığı gerekçesiyle reddettiği dinî

59 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 9.

60 Alfred Jules Ayer, *Language, Truth and Logic* (London: Penguin Books, 1990), 16-18.

61 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 23-25.

önergelerin, var olan pek çok dil oyunundan biri olduğunu ve her alanın kendi sınırları içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur.⁶² Wittgenstein'in bu ifadesine göre din ve metafizik alan kendi mantığı içerisinde değerlendirileceği için mantıkçı pozitivistin dine karşı reddiyeci tavrından farklıdır. Tunç da felsefe, bilim ve din hakkında benzer bir bakış açısını benimser.

Tunç, din felsefesi çalışmalarında, özellikle *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eserinde felsefe ve bilim arasında ayrışmacı bir yaklaşım benimser.⁶³ Diğer bir ifade ile felsefe ve bilimi birbirinden ayrı olmaları gereken iki alan olarak görür. Ancak bu ayrılık, iki alanın çatışması değil, iki farklı diskur oluşturmalarıyla ilgilidir. O, felsefeyi bilimden farklı kılan temel noktanın metodolojik fark olduğunu belirtir. Ayrıca felsefenin bir bilim olamayacağını savunur ve onu bilimlerin en yücesi olarak gören yaklaşımlara karşı çıkar.⁶⁴ Oysa Tunç'un çağdaşları arasında felsefeyi bilim kategorisine yerleştirenler de vardır. Örneğin, İzmirli İsmail Hakkı, felsefenin bir alt dalı olan metafiziği "eşrefü'l-ulûm ve hem es'abü'l-ulûm" olarak değerlendirir.⁶⁵ Bununla birlikte Tunç, felsefenin bir bilim olmasa da bilimsel verilere ihtiyaç duyduğunu ve bilimin ulaştığı sonuçları insanla ilişkilendirmenin felsefenin görevi olduğunu vurgular. Ona göre felsefe ve bilim arasında yalnızca metodolojik değil, faaliyet alanı ve konu bakımından da farklılıklar vardır. Özellikle hayat, ruh, evrenin amacı ve insanın varlık değeri gibi manevî alanlara yönelik meseleler felsefenin gündemini oluşturur.⁶⁶ Tunç, insanın bilimsel açıdan yalnızca maddi özellikleriyle açıklanmasını eleştirir ve felsefi açıdan duygusal, itikâdî ve manevî yönlerine de dikkat çekilmesi gerektiğini savunur.⁶⁷ Tunç'un felsefeye yüklediği sezgisel ve eleştirel rol, felsefeyi bilimden ayırma noktasında önemli bir katkı sunmaktadır. Özellikle insanın manevî yönünü merkeze alması felsefenin yalnızca materyalist yaklaşımlarla sınırlı kalmaması gerektiğini düşündürür. Tunç'un manevî alanı merkeze alarak insana dair bütüncül bir bakış açısı sunması değerli bir katkıdır, ancak bu yaklaşımın bilimle iş birliğini tamamen dışlamaması gerekir.

Tunç, din ve felsefenin bir arada ele alınmasını ve dinin felsefi açıdan incelenmesini bir zorunluluk olarak görmektedir. Din felsefesinde din meseleleri felsefi bir mesele olarak ele alınmaktadır. Tunç'a göre din felsefesinin tartışma konuları, felsefe ve

62 Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis, 2017), 27-28.

63 Mustafa Şekip Tunç, "Memlekette On Senelik Felsefe", *Varlık* 8 (1933), 120.

64 Tunç, *Felsefe Dersleri: Ruhîyat*, 6-7.

65 İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ülâ*, 274.

66 Tunç, *Felsefe Dersleri: Ruhîyat*, 10.

67 Mustafa Şekip Tunç, "Ruh nerede? IV: Ruh, Beden, Sanat (İnceleme)", *Büyük Doğu* 8/7 (1954), 6.

bilimdeki gelişmelerin manevî hayatı olumsuz etkilemesiyle ortaya çıkmıştır: “Din bir mesele haline gelmeseydi onun felsefesi de doğmazdı. Dinin bir mesele haline gelmesi beşeriyetin kaçınılmaz manevî gelişmelerinden doğduğu gibi din felsefesi de bu gelişmelerin zaruri bir neticesi olmuştur.”⁶⁸ Ona göre modern dönemdeki dinî meseleler yalnızca rasyonel açıklamalarla çözümlenemez. Aynı zamanda sezgisel yöntem de bu konuda oldukça önemlidir. Sezgi, bir dinin manevî yönünün anlaşılması için gereklidir. Dolayısıyla onda rasyonalite ve sezgi, din felsefesi disiplininde bir araya gelmektedir. Ona göre bu yöntem ancak aydınlar tarafından uygulanabilir. Aydınlar dinin derinliğine vakıf olabilmek için dine felsefî açıdan yaklaşmalıdır.⁶⁹ Tunç’un bu fikirleri, din felsefesini yalnızca teorik bir disiplin olarak görmediğini ve bu alanı insanın manevî dönüşümüyle ilişkilendiren bir bakış açısı benimsediğini gösterir. Sonuç olarak Tunç, din felsefesinde özgün yöntem ve ilkeler belirlemiştir.

3.2. Evrimsel Ontoloji Anlayışı

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı düşünce tarihinde evrim teorisine olan ilginin yoğunlaştığı bir dönemdir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Subhi Edhem, Memduh Süleyman ve Muallim Necmeddin gibi isimler evrimle ilgili önemli çalışmalar ortaya koymuştur.⁷⁰ Tunç, Dârülfünun’da görev alan çağdaş birçok düşünürden farklı olarak evrim düşüncesini benimseyen bir isimdir. Örneğin, Dârülfünun’da İslâm filozofları ve mâ ba’de’t-tabîa dersleri veren İzmirli İsmail Hakkı, evrim düşüncesine karşı çıkarken⁷¹ Tunç, evrimi varlığın bir olgunlaşma süreci olarak görür. Ancak Tunç’un evrim anlayışı ateist ya da deist yaklaşımlarda olduğu gibi yaratıcı Tanrı fikrine bir alternatif değildir. Onun görüşleri, Bergson’un *tekâmül* kavramına dayanır.⁷² Bu bağlamda Tunç’a göre evrim, Bergson’un ifade ettiği gibi, fizyolojik bir süreçle başlar ve insan düzeyine ulaştığında ruhsal bir boyuta geçer. Bergson evrim sürecinin başlangıcını *şuur* kavramıyla açıklar ancak bu şuurun kaynağından bahsetmez. Tunç ise evrendeki sürekli oluş sürecini *pankreasyonizm* olarak adlandırır ve varlıkların bir yaratıcılık birliği içerisinde meydana geldiğini ifade eder. Bununla birlikte Tunç’un evrimle ilgili çalışmalarında açık bir şekilde Tanrı kavramına yer verdiği söylenemez.⁷³ Ancak bazı kaynaklar, onun yaratıcılık

68 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 21.

69 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 7-9, 21.

70 Recep Alpyağıl (der.), *Evrimsel ve Tasarım: Gelen-eksel ve Çağdaş Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 356.

71 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar Mâ ba’de’t-tabîa* (İstanbul: y.y., t.y.), 122.

72 Henri Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, çev. Mustafa Şekip Tunç (Ankara: M.E.B. Yayınları, 1947), xxxii-xxxviii.

73 Mustafa Şekip Tunç, “Müşahhas İnsan ve Bünyesi (Konferans)”, *Bilgi* 76 (1953), 8.

birliği ve şuur anlayışını Tanrı düşüncesine bir gönderme olarak yorumlamaktadır.⁷⁴ “Bu bağlamda onun evrim anlayışını ilâhî bir süreç bağlamında değerlendirmek mümkün olsa da çalışmalarında bu konuda net bir ifade bulunmamaktadır. Diğer yandan evrimi materyalist bir süreç olarak görmeyip insanın ruhsal boyutunu da kapsayan bir tekâmül olarak değerlendirmesi, onun rasyonalizm ve sezgi yöntemini birleştiren yaklaşımını ortaya koyar. Ancak evrim anlayışında Tanrı kavramına dair net ifadelerden kaçınması onun felsefî sisteminde yorumlanabilir bir alan bıraktığını gösterir.

Tunç evrimi sadece biyolojik bir süreç olarak görmeyerek dünyanın bir oluşu olarak değerlendirir. Bu bağlamda evrim fikrini toplum, ahlâk ve tarih gibi her alanda benimser.⁷⁵ Felsefe tarihinde evrim teorisini biyolojik bir sürecin ötesinde görüp toplumsal hayata uygulayan düşünürler olmuştur. Örneğin 19. yüzyıl düşünürü Herbert Spencer (öl. 1903), Darwin’in biyolojik evrim görüşünü sosyal alanlara genişletir ve toplumsal ilerlemeyi *doğal seçim* kavramı etrafında izah eder. Toplumsal ilerlemenin daha güçlü ve başarılı olan kişilerin zayıf olanları doğal seçimle elemesiyle sağlanabileceğini savunur.⁷⁶ Bu yaklaşım, evrim teorisinin yalnızca biyolojik bir çerçevede ele alınamayacağını, onun toplumsal ve ahlâkî gelişim gibi geniş bir yelpazede uygulanabilir bir ilke olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Tunç, evrimi materyalist bir süreç olarak değerlendirmez. Bu konuda Bergson’un spiritüalist evrim anlayışı etkili olmuştur. Bergson *Creative Evolution* adlı çalışmasında hayat hamlesi (*élan vital*) kavramı ile evrimi mekanik değil yaratıcı bir süreç olarak açıklar. Bu eser, Tunç tarafından *Yaratıcı Tekâmül* başlığı ile Türkçeye çevrilir.⁷⁷ Ona göre hayat bir hareket ve oluştan meydana geldiği için yaratıcı tekâmül, olmuş bitmiş bir durum değildir ve sürekli olmaktadır.

Tanrı da tam bir oluşluk değil, durmadan devam eden bir hayat, bir aksiyon, bir hürriyettir. (...) Şimdi dışardan bakan ve ancak olmuş bitmiş kavrayan zekânın göziyle değil de isteme yahut irade melekemizde bulunan ve demek caizse istemenin kendine katlanmasından doğan bir ruh göziyle görmeyi deniyelim. Derhal her şey yeniden harekete başlayacak (...)”⁷⁸

Hayat hamlesi kavramı Bergsoncu evrim anlayışının itici gücü olup bu kavramla evrim teorisinin mekanist bir süreç olarak açıklanamayacağını ifade eder: “Bu

74 Bolay, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri*, 4-A/2086; Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefî Görüşleri*, 176-178.

75 Tunç, “Müşahhas İnsan ve Bünyesi (Konferans)”, 8.

76 Herbert Spencer, *İlk Sebepler II*, çev. Selmin Evrim (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1947), 10-13.

77 Henri Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, çev. Mustafa Şekip Tunç (Ankara: M.E.B. Yayınları, 1947).

78 Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, 321, 324.

harikayı sadece fizik ve şimik faaliyetlerin yapabileceğine inanmak güçtür. Eğer bu işi yapan derin bir bilgi ise böyle maddesiz bir suret vasıtası ile suretsiz bir madde üzerinde yapılmış bir tesiri anlamak nasıl kabil olur?"⁷⁹ Bergson tarafından maddi ve olmuş bitmiş bir şey olarak açıklanamayacak varlık, ileriye doğru sürekli bir yaratıcı hamle ile varlık kazanır. Tunç'un Bergsoncu evrim anlayışı, din felsefesi ile modern bilim arasındaki çatışmayı uzlaştıracı bir yaklaşım, pozitivist ve spiritüalist açıklamalar arasında bir bağ kurma girişimi olarak değerlendirilebilir.

Tunç varlık, dış evren ve ruh gibi ontolojik meselelerde mekanizm ve materyalizmi eleştirir. Ona göre materyalistler ve mekanistler her şeyi madde ile açıklamakta ancak madde ile hayat arasında bir ilişki kurmamaktadır. Ayrıca hayatın tek başına pozitivism ya da spiritüalizmle açıklanamayacağını savunur.⁸⁰ O, varlığın var olup olmamasıyla ilgilenmez, varlığın görünüş biçimlerini ele alarak bu konuda evrimci bir yaklaşım benimser. Ona göre gerçekte madde değil süreç vardır ve bu sürecin işleyişi dinamik olan ve varlığın temelinde bulunan hayat hamlesi ile açıklanır. Tüm canlı varlıklarda bulunan hayat hamlesi, bu varlıklarda tekâmülü sağlamakta, yeni tür ve cinsleri meydana getirmektedir. Tunç'un hayat hamlesi kavramıyla desteklediği tekâmül düşüncesinin dinamik evren anlayışı, Bergsoncu evrimden beslenir.⁸¹ Evrendeki evrimsel oluş Bergson'un epistemolojisindeki sezgi kavramı ile bilinmekte olup bu süreç rasyonalite ve sabit ilkelerle açıklanamaz görülür.⁸² Bundan dolayı Bergson'un epistemoloji ve ontolojisini takip eden Tunç'ta bu alanlar birbiri ile uyumludur.

Tunç'un evreni oluş kavramı ile ifade etmesi John Hick'in (öl. 2012), din felsefesi literatüründe kötülük problemine karşı bir teodise olarak değerlendirilen ruh yapma teodisesi (soul-making) ile benzer iddialara sahiptir. Hick'in teorisinde de tekâmül önemli bir kavramdır. Bu anlayışa göre insan başlangıçta tekâmüle ermemiş bir varlık olarak yaratılmıştır. Evren sürekli oluş içerisinde bir yer olarak insanın gelişerek olgunlaşmasını sağlar. Hick'e göre insanın evrende çeşitli acı ve sıkıntılarla sınanması manevî ve ruhsal gelişimi içindir.⁸³ Tunç'un oluş anlayışının bu teori ile ortak noktası, her ikisinde de daha iyiye doğru ilerlemeci bir varlık anlayışının olmasıdır. Bu çerçevede onun evrim görüşü ilkel varlıklardan insana giden ilerlemeci bir anlayıştır. Diğer yandan hem Tunç hem de Hick, bu tekâmül

79 Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, 322-323.

80 Mustafa Şekip Tunç, "Hayat Yapısı (İnceleme)", *Büyük Doğu* 2 (1945), 6.

81 Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, 337-339.

82 Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, LI, LII.

83 John Hick'in ruh-yapma teodisesi hakkında detaylı bilgi için bk. Recep Alpyağılı (der.), *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar 1* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 768-779.

ve ilerlemenin temeline Tanrı'yı yerleştirir. Sonuç olarak Tunç'un teist bir Türk düşünürü olarak evrim teorisine yer vermesi, İslâm düşüncesindeki yaratılış anlayışına yeni bir yorum katmaktadır. Nitekim İslâm düşüncesinde Câhiz (öl. 255/869) ve İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) gibi âlimlerin evrim düşüncesine işaret eden ifadeler yer vermiş olmaları, Tunç özelinde evrim yaklaşımının entelektüel bir süreklilik taşıdığını göstermektedir.

3.3. Tanrı Kavramı ve Tanrı Kanıtlamaları

Tunç'un Tanrı hakkındaki görüşleri hayatının sonlarına doğru ortaya koyduğu çalışmalarında yoğunluk kazanır.⁸⁴ Tanrı'nın varlığının akılla değil ancak sıfatları aracılığıyla bilinebileceğini savunur.⁸⁵ Bunun için Tanrı ile ilgili tartışmaları inancın bir konusu olarak değerlendirir ve Tanrı'nın varlığını rasyonel olarak ispatlamayı amaçlayan argümanları eleştirir. Örneğin, evren ve Tanrı ilişkisi konusunda saat-saatçi benzetmesini tenkit eder. Saat-saatçi ile evren-Tanrı analogisi, İngiliz ahlâk felsefecisi William Paley'in (öl. 1805) *Natural Theology* başlıklı eserinde yer verdiği, Tanrı'nın varlığının teleolojik açıdan kanıtlanmasında önemli bir analogidir.⁸⁶ Tunç'a göre evren ile saat arasında birbiriyle mukayese edilmelerine engel olacak farklılıklar vardır. Saatin mahiyeti açık bir biçimde bilinebilirken evren hakkındaki bilgimiz kısıtlıdır. Bu durum evren ve saat arasında analogik bir değerlendirmeye engel olur. Tunç, evren ile Tanrı ilişkisinin daha derin ve geniş bir açıdan ele alınması gerektiğini savunur. Onun saat-saatçi analogisine yönelik eleştirisi, Tanrı'nın varlığını açıklama konusunda indirgemeci yaklaşımların sınırlarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu eleştirinin Tanrı'nın varlığına dair daha derin ontolojik sorulara cevap sunmak yerine, yalnızca mekanik bir benzetmenin eleştirisiyle sınırlı kalması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Tunç'a göre Tanrı kanıtlaması konusunda en yaygın olan argüman, kozmolojik argümandır ve bu argüman hareket ile sebep ilkelerine dayanır. Tunç, Tanrı'nın varlığının rasyonel olarak ispatlanamayacağını düşündüğü için kozmolojik delili de eleştirir. Bu argümanda Tanrı, varlıkların hareketlerinin ardında onları hareket ettirecek ilk sebep olarak kurgulanır. Bu delilin temeli, Aristoteles'in "hareket etmeyen hareket ettirici" teorisidir. Tunç'a göre kozmolojik delilde varlıktaki hareket, sebepler zinciri ile ele alınmakta ve Tanrı'ya ilk sebep olarak işaret edilmektedir. Kozmolojik delilin kurgusuna göre ilk sebep olmadan diğer sebepler ortaya çıkamaz. Ancak Tunç'a göre sebepler zincirinin sonsuz olamayacağı görüşü dogmatik bir görüştür. Hangi teori ortaya atılırsa atılsın dogmatik tavır yerine

84 Yıldız, *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri*, 178-179.

85 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 59.

86 Alpyağıl (der.), *Gelen-eksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar 1*, 392-294.

septik bir tutum benimsenmelidir. Onun bu eleştirisi, onun evrime dayalı varlık anlayışıyla ve ontoloji düşüncesinin temel kavramı olan “oluş”la açıklanabilir. Bu anlayışa göre evren devamlı olarak bir oluş içerisinde. Tanrı ise sürekli değişim içerisinde olan bir şeyle açıklanamaz. Bu nedenle Tanrı’nın rasyonel yollarla değil, yine kendisiyle açıklanması gerekir. Tanrı’yı rasyonel açıdan açıklamak Tanrı hakkında dogmatik bir yargıda bulunmaktadır.⁸⁷ Tunç’un kozmolojik delile bu yaklaşımı, metafizik tartışmaların merkezindeki nedensellik ve hareket sorunlarını yeniden düşünmeye yönlendirmektedir.

Tunç’un yer verdiği önemli Tanrı kanıtlamalarından bir diğeri ise dinî tecrübeyi. O, dinî tecrübeyi Tanrı’nın rasyonel bir delili olarak görmediği için eleştirmez ve dinî tecrübeyi sezgisel olarak açıklar. Din felsefesinde William James (öl. 1910) gibi düşünürler bireysel olarak yaşanan dinî tecrübeleri Tanrı’nın varlığının bir ispatı olarak değerlendirir.⁸⁸ Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eserinde dinî tecrübeyi psikolojik tahlillerle ele almakta, bu konuyu din felsefesi kavram ve tartışmalarından farklı bir zeminde incelemektedir. Bu yaklaşımını, “dini tecrübeyi sadece psikolojik bakımdan tasvir etmek burada başlıca gayemiz olacaktır” ifadesinde görebilmek mümkündür. Tunç, insanların en şiddetli ruh tartışmalarının dinî tecrübe alanında olduğuna işaret eder. Onun bu bakış açısında dinî tecrübeyi yalnızca bireyin kendisi için bağlayıcılık taşıyan bir tecrübe olarak tanımlaması etkili olmuş olabilir.⁸⁹ Bu yaklaşımı, Tanrı’nın varlığının rasyonel açıdan kanıtlanamayacağı görüşü ile uyumludur. Din felsefesi çalışmalarında dinî tecrübenin tartışma zemininin psikolojiden farklı olarak ele alınması Tunç’un dinî tecrübe konusundaki görüşlerini tartışmaya açık bir hale getirir. Tunç’un dinî tecrübeyi psikolojik açıdan ele alması dinî deneyimin öznel doğasını vurgulamak açısından dikkate değerdir. Ancak bu yaklaşım, dinî tecrübenin yalnızca bireysel psikolojiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda insanın varoluşsal kaygılarına ve metafizik arayışlarına da cevap verdiğini göz ardı etme riski taşır. Dinî tecrübeyi tamamen öznel bir alana hapsedmek, onun ortak anlam yaratma kapasitesini açıklamakta yetersiz kalabilir.

Tunç’un Tanrı’nın akıl yoluyla bilinmeyeceği ve onun bilgisinin inanç alanına ait bir mesele olduğu görüşü, Kant’ın rasyonel Tanrı kanıtlamalarına yönelik eleştirilerine benzerdir. Kant, insan aklının Tanrı’nın varlığı gibi metafiziksel gerçeklikleri kesin olarak kavrayamayacağını ifade eder. Kant’a göre insan aklı, bilgi elde ederken deneyimlerden yararlanır. Tanrı’nın varlığı deneyimin ötesinde

87 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 32-34.

88 Bk. Alpyağıl (der.), *Gelen-eksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar 1*, 489; Abdüllatif Tüzer, “Dini Tecrübe, İbadet ve Dua”, *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: BİLAY, 2018), 173-180.

89 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 61-62, 64.

olduğu için akılla ispatlanamaz.⁹⁰ Tunç da Kant gibi akıl ile inancın alanlarını ayırarak Tanrı'nın varlığının ispatının akıl ile değil inançla mümkün olduğunu ifade eder ve bu konudaki rasyonel çabaları aklın sınırlarının zorlanması olarak değerlendirir.⁹¹ Diğer yandan Tunç'un genel olarak din anlayışında Kantçı bir perspektifin olduğunu savunan çalışmalar da vardır.⁹² Ancak yine de Tunç'un sezgiye dayanan epistemolojiyi savunması açısından tam anlamıyla Kant'ı takip ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Tunç'un bu ifadelerinden Tanrı'yı inancın bir konusu olarak görmesinde teizmi sınırlandıran bir bakış açısının olmadığı, aksine aklı inanç alanında yetersiz gördüğü sonucu çıkarabilir.

Sonuç olarak Tunç'un düşüncesinde Tanrı'nın mahiyetinin ve varlığının felsefi açıdan incelenmesi güçtür. Bununla birlikte din ve Tanrı'yla ilgili ortaya çıkan modern tartışmaların ancak felsefi bir zeminde ele alınabileceğini ve bunun da din felsefesinde mümkün olduğunu düşünür. Ayrıca, Tanrı'nın bir kavram ve hakikat formunda din felsefesine konu olamayacağını, Tanrı ve dinle ilgili sadece ahlâk, psikoloji, epistemoloji ve ontoloji tartışmalarının değerlendirilebileceğini savunur. Dolayısıyla Tanrı, Tunç'un çalışmalarının bir objesi değildir. Din felsefesi Tanrı'yla dolaylı olarak ilgili olan tartışmaları ele alır.

Sonuç

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi, dinî ve felsefî tartışmaların ele alındığı bir yükseköğretim kurumudur. Bu fakültede 1924 yılı itibarıyla okutulan din felsefesi dersleri, dinî meselelerin felsefi bir zeminde tartışılması imkânını sunması açısından oldukça önemlidir. Bu dersleri 1926'dan itibaren M. Şekip Tunç vermiştir. Tunç, psikoloji tahsilinin etkisiyle din felsefesi derslerinde psikoloji, felsefe ve ahlâk çerçevesinde interdisipliner bir yaklaşım benimser. Onun tercih ettiği bu yaklaşım, bugün bile din felsefesi alanı için özgünlüğünü korumaktadır. Örneğin, *Bir Din Felsefesine Doğru* adlı eserinde geniş bir yer ayırdığı dinî tecrübe konusunun bireysel insan tecrübesi olarak psikolojinin bir konusu olduğunu ifade eder ve dinî tecrübenin metafizik temellerini incelemeyi. Dinî tecrübeyle ilgili bu yaklaşımı, din felsefesi açısından bir eksiklik olarak değerlendirilebilse de bu alana psikolojik bakış açısının dahil edilmesi bir zenginlik olarak görülebilir. Çünkü onun psikolojik verilere yer vermesi, rasyonel değerlendirmeleri tek başına din felsefesi için yetersiz bir metodoloji olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Bergsoncu sezgiciliği

90 Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. and ed. by Paul Guyer – Allen W. Wood (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), A594-595, A601, B622-623, B629.

91 Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, 10, 39.

92 Arıcan, "Din, Psikoloji ve Felsefe: Mustafa Şekip Tunç'ta Din Felsefesi Din Psikolojisi İlişkisi", 142.

benimsemesinin de bu konuda etkisi bulunmaktadır. O, bazı dinî meselelerin rasyonel süreçlerle çözülemeyeceğini düşünür. Örneğin Tanrı kavramı, Tunç için bir inanç meselesidir ve rasyonel olarak ele alınamaz. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Tanrı'nın varlığının rasyonel açıdan araştırılmasına karşı çıkar. Ona göre dinî meselelerin felsefî açıdan incelenebileceği konular dinle ilgili güncel tartışmalardır.

Tunç din felsefesi meselelerini İslâm ve Batı düşüncesi etkileşiminde ele almaktadır. Onun bu yaklaşımı özellikle yaşadığı dönemde Dârülfünun Edebiyat ve İlahiyat fakülteleri hocalarının genel bir tutumudur. Ancak yine de Tunç'un, İslâm düşüncesine açıkça atıf verdiği çalışmaları oldukça azdır. O, daha çok Batılı düşünürlerin görüşlerini detaylı ve açık bir biçimde ele alır. Örneğin, Tunç'un sezgisel epistemoloji anlayışı, İslâm düşüncesinde 9 ve 10. yüzyıllarda Fârâbî ve İbn Sînâ epistemolojisinde de savunulur. Ancak Tunç, sezgi kavramına dair görüşlerini Bergson'un felsefesiyle şekillendirmiş, bu konuda yalnızca Bergson'a referansta bulunmuştur. Tunç'un bu yaklaşımı, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerinden haberdar olmadığını göstermez. Ancak onlara bir referansta bulunmaması, bu konudaki olası tartışmalara neden olabilir.

Tunç, epistemolojide benimsediği Bergsoncu tavrı ontolojide de devam ettirmektedir. Tanrı'nın varlığını ve Tanrı ile evren ilişkisini Bergsoncu bir dinamizm ve oluş süreci olarak değerlendirir. Tanrı dışındaki varlıkların tamamında görüldüğüne inanılan Bergson'un evrimci oluş düşüncesi, Tunç'un ontolojisinin temelini oluşturur. Tunç bu evrim anlayışını tekâmül kavramıyla ifade ederek bu konuda dinî şuur, dinî bilgi, hayat hamlesi ve oluş kavramlarını öne çıkarır. Bununla birlikte onun ontoloji konusunda İslâm düşünürlerine atıfta bulunmaması dikkat çekilmesi gereken bir tutumdur.

Tunç, din felsefesinin tartışma konularını, Batı'da bilimsel gelişmelerin ortaya çıktığı 17. yüzyıl ile başlatmaktadır. İhtilaf dönemi olarak adlandırdığı bu dönemden önce dinî alanda tartışmaların olmadığını savunur. Bu düşüncesini Türkiye Cumhuriyeti'nin *Dinde Reform* projesine yaptığı katkılarında da görebilmek mümkündür. O, dinin karşılaştığı sorunların dinde reforma giderek çözülebileceğine inanır. Onun bu yaklaşımı, dinin sadece bilim ve modern gelişmelerle yaşadığı sorunları bir problem olarak gördüğünü gösterir. Bu yaklaşımından İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren inanç alanında ortaya çıkan tartışmaları ve bu tartışmalar sonucunda gerçekleşen mezhepleşmeleri bir problem olarak görmediği sonucu çıkarılabilir. Tunç inançla ilgili bu konuların teolojik açıdan ele alınması gerektiği gibi bir düşünceyle böyle bir ayrıma gitmiş olabilir. Çünkü Tanrı gibi inanç konularının teolojinin bir meselesi olduğuna dair bir görüşe sahiptir. Bu görüşünde Tanrı'nın varlığının inançla ilgili olması açısından rasyonel açıdan tartışılmasını

doğru bulmaz. Dolayısıyla Tunç'un saadet devrine ait dinî problemleri felsefî açıdan bir sorun olarak görmemesi dinin tarih boyunca şekillenen farklı yorumlarını yeterince dikkate almadığı ya da dinle ilgili güncel tartışmalara yoğunlaştığı şeklinde değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Tunç, kendisinden önceki bilgi kaynaklarından yararlanmakla birlikte onlara kendi dünya görüşünü tatbik ederek özgün bir yöntem geliştirmiştir. Din felsefesi özelinde psikolojik ve ahlaki tahlilleriyle ortaya koyduğu yöntem, onun düşüncesinde tutarlı ve uyumlu bir bütünlük oluşturmuştur. Gelecekteki çalışmalarda Tunç'un din felsefesi alanındaki katkıları Dârülfünün'da felsefe dersleri veren diğer düşünürlerle karşılaştırmalı olarak ele alınabilir. Böylece Darülfünün'daki felsefe derslerinin temel kavram, kuram ve tartışmalarının ne olduğu konusunda kapsamlı bir teori geliştirilebilir. Bu teori, Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinin ilk örneği olan Dârülfünün'daki felsefî tartışmaların mihverinin belirlenmesine katkı sağlayabileceği gibi günümüzdeki din felsefesi tartışmalarına bir zemin oluşturabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alper, Ömer Mahir. "Dârülfünün İlahiyat Fakültesinde Felsefe Eğitimi". *İstanbul'un Fethi ve İstanbul Üniversitesi'nin Kuruluşunun 550. Yılı Sempozyumu (24 Aralık 2003)*. İstanbul: y.y., 2004, 139-166.
- Alpyağıl, Recep (der.). *Evrin ve Tasarım: Gelen-eksel ve Çağdaş Çağdaş Metinler Seçkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Alpyağıl, Recep (der.). *Gelen-eksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar 1*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Baskı, 2014.
- Alpyağıl, Recep (der.). *Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler 2*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Arıcan, M. Kazım. "Din, Psikoloji ve Felsefe: Mustafa Şekip Tunç'ta Din Felsefesi Din Psikolojisi İlişkisi". *EKEV Akademi Dergisi* 28 (2006), 127-142.
- Aydar, Hidayet. "Darülfünün İlahiyat Fakültesinden İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 297-311.
- Aydar, Hidayet. "Dârülfünün İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2012), 23-43.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi, 13. Baskı, 2014.

- Ayni, Mehmet Ali. *Darülfünun Tarihi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.
- Ayer, Alfred Jules. *Language, Truth and Logic*. London: Penguin Books, 1990.
- Bayraktar, Mehmet. *Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Eskiye, 2012.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Bergson, Henri. *Yaratıcı Tekâmül*. çev. Mustafa Şekip Tunç. Ankara: M.E.B. Yayınları, 1947.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri: Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*. 7 cilt. 4-A/2073-2116. Ankara: Nobel, 2015.
- Collins, Francis C. *Tanrı'nın Dili: Bilim Tanrı İnancıyla Uzlaşabilir mi?*. çev. Harutyun Parlak. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Dağ, Kifayet. *İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesinde Felsefe Çalışmaları*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Dalkılıç, Bayram. "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 281-292.
- Dölen, Emre. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi". *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. 105-123. İstanbul: Ada Ofset, 2010.
- Er, Hamit. "Darülfünun İlahiyat Fakültesi ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2005), 69-100.
- Er, Hamit. *İstanbul Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası: Hoca ve Yazarları*. İstanbul: İslam Medeniyeti Vakfı, 1993.
- Fârâbî. *el-Medînetü'l-fâzıla*. nşr. Albert N. Nader. Beyrut: y.y., 1986.
- Gündoğan, Ali Osman. *Bergson*. İstanbul: Say Yayınları, 2007.
- İbn Sînâ. *el-Mebde' ve'l-me'âd*. nşr. Abdullah Nûrânî. Tahran: İntişârât-ı müessese-i mütâlaât-ı İslâmî, 1363/1943.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar Felsefe-i Ülä*. nşr. Eşref Hudrî. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar Mâ ba'de'l-tabîa*. İstanbul: y.y., t.y.
- Kafadar, Osman. *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. trans. and ed. by Paul Guyer – Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Kaya, M. Cüneyt. "Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünun Hocası". *Kutadgubilig* 18 (2010), 129-180.
- Mollaer, Fırat. "Mustafa Şekip Tunç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/382-383. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öcal, Mustafa. "Darülfünun İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri". *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. 183-205. İstanbul: Ada Ofset, 2010.
- Spencer, Herbert. *İlk Sebepler II*. çev. Selmin Evrim. İstanbul: M.E.B., 1947.
- Tunç, Mustafa Şekip. *Bir Din Felsefesine Doğru*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1959.
- Tunç, Mustafa Şekip. *Felsefe Dersleri: Ruhîyat*. İstanbul: Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1340/1924.
- Tunç, Mustafa Şekip. "Hakiki Hürriyet (İçtimaiyat, Siyaset ve Ekoller)". *Dergâh* 1/3 (1921), 8-10.
- Tunç, Mustafa Şekip. "Hayat Yapısı (İnceleme)". *Büyük Doğu* 2 (1945).
- Tunç, Mustafa Şekip. "Memlekette On Senelik Felsefe". *Varlık* 8 (1933), 20-21.

- Tunç, Mustafa Şekip. "Müşahhas İnsan ve Bünyesi (Konferans)". *Bilgi* 76 (1953), 5-8.
- Tunç, Mustafa Şekip. "Ruh nerede? IV: Ruh, Beden, Sanat (İnceleme)". *Büyük Doğu* 8/7 (1954).
- Tunç, Mustafa Şekip. "Sanatın İç Yüzü (Sanat Yazıları)". *Dergâh* 1/1 (1921), 3-5.
- Tüzer, Abdüllatif. "Dini Tecrübe, İbadet ve Dua". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: BİLAY, 2018.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, 2007.
- Ünver, Metin – Sarıkaya, Hüseyin. *Üç Devir Bir Fakülte: Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022.
- Wittgenstein, Ludwig. *Felsefi Soruşturmalar*. çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis, 4. Baskı, 2017.
- Yıldız, Yakup. *Mustafa Şekip Tunç ve Felsefi Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Yıldız, Yakup. "Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri". *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 19 (2011), 11-51.